

Hanila

Helmut Polberg

„Läänlane“, 29.11.1988

1154. aastal lõpetas araablasest teadlane al-Idrisi oma „Geograafia“ koostamise, mida oli alustanud Sitsiilia kuninga Roger II ülesandel. Eestimaa kirjeldus selles algab **Hanilaga**, mis on kauguste lähtepunktiks.

Miks Hanila? Seletusi on aja jooksul mitmelt uurijalt.

Vanem seisukoht on, et al-Idrisi sai andmed Hanila meresõitjalt või rändurilt. On ka arvatud, et Hanila tuntus või levida Lihula arvelt. Oli ju Hanila tähtsale mereteele lähemal.

Kõitva nägemuse al-Idrisi Eestimaa kaardist maalib Lennart Meri oma reisikirjas „Hõbevalge“. Hanila nimekuju väljalugemises araabia kirjast pole kaheldud: **Anhel** 1154 on esmamainimine.

Hanila rannast meresõitjate seiklusi Põhja-Ameerika rannikule purjetamisel kujutab noor Karl Ristikivi romaanis „Viikingite veri“ („Perekonnaleht“ 1936).

Henriku Liivimaa kroonika mainib Hanilat esmalt seoses riialaste 1218. aasta kevadise rüüsteretkega. Pealkirja alt „Sõjakäigust Hanilasse“ on siiski lugeda hoopis laiemasse Läänemaa alasse tehtud röövkäigust. See oli ette võetud vihmade talve tõttu ärajäänud Saaremaa sõjakäigu asemel.

Väe kogunemiskohta „keset maad“, kus riialased kordaläinud rüüstamise järel hinge tõmbasid, tulid vanemad **Hanilast ja Karuselt** ning päris kaugetest kihelkondadest, palusid rahu ja „et nad nende piiridest tagasi läheksid“. Riialaste tingimisel lubasid eestlased lasta end ristida ja alistuda Liivimaa kirikule, andsid pantvange. Riialased lahkusid suure saagiga.

Hanila oli siis üks seitsmest Läänemaa kihelkonnast.

1220. aastal sõjaväega Lihulasse asunud rootslastest sõnub kroonik teisiti: „Ja rootslased käisid ringi mööda maakonda, õpetades ja ristides neid ja kirikuid ehitades.“ Sama aasta augustis ründasid saarlased Lihula linnust ja purustasid rootsi väe. Ei maini kroonik selles eestlaste osavõttu. On õige, et lahingu tähiskivil Lihula lossimäel on läänlasi nimetatud, ja veel esimestena.

1228. aastal moodustati **Saare-Lääne piiskopkond**, mille maadest järgnevate aastakümnete jagamistega läks osa ordule, lähematest näiteks Karuse 1242. aastal. Hanila jäi edasi põliseks piiskopialaks, kus asusid Üxküllide maavaldused. Virtsu vanalinn, nende vasall-linnus esineb kirjades esmalt 1465.

Keskaegne **Hanila kirikukihelkond** haaras põhiala (Hanila, Virtsu, Massu, Salevere, Mõisaküla) kõrval veel eraldi seisva lõunaosa (Paatsalu, Paadremaa, Varbla). XVII sajandil

tekkis Varbla iseseisev kihelkond, 1638. aastal ehitati sinna puust kirik. Aastast 1760 esineb Hanila-Varbla keskkihelkond ühise pastoriga, kuni 1921. aastani.

1631 aastast on teada Paadremaa kabel. Asutajaks oli olnud Massu ja Paadremaa maade omanik Otto von Üxküll. Kabel hävis piksetules 1698. aastal. Igal kolmandal pühapäeval oli Hanila õpetaja seal jutlustamas käinud.

Põhjas ulatub kihelkonnapiir Saastnani. See oli keskajal asustatud rootslastega. Pärast 1710. aasta katku lakkas Karuse olemast rootsi kogudus. Hanila-Varbla koguduses suri katku ligi 85% elanikest.

Neid aegu sõnastab kohaliku tundmatu rahvalauliku „Katkulaul“. Selles lauldakse, et maa on tühi, ja Källe mees leidis naise Hiiumaalt, ja nad asusid Kasekülasse ja nende poegadest kasvas küla.

Hanila külade iga on auväärt, üllatavalt palju on vere-lõpulisid nimesid. Kas just esmamainimised, aga vanad siiski: Esivere (1438), Kaseküla (1478, XVII saj lõpul Kassifer), Salevere (1319), Kõere (1319 Kowrevere). Pikavere oli katkueelne küla Massu ja Mõisaküla vahel. Rame on esmalt kirjas mõisana (1465,1478), edaspidi külana. On huvitav, et üht kalmet Uue-Virtsus (endine Kaibali küla) on nimetatud Anivereks.

Rahvusvahelist tähelepanu on äratanud Kõmsi ja Kaseküla muinsuskaitseala. Siinpool Läänemerd hakati Kõmsil esmalt uurima muinaspõlde (1969).

Raidkive, vappe ja ajaloovääruslikke leide koondas enne sõda tema enda asutatud **Karuse** kiiklikku muuseumi Hanila-Karuse pastor Ernst Lüdigi. Ta uuris palju, ta tegevus oli rahvavalgustuslik.

Püha Pauluse Hanila evangeelne luteri kirik on ehitusstiili järgi XIII sajandi teisest poolest. Saare-Lääne piiskopkonda ehitatuist sarnaneb ta neist ühe vanimaga, Valjalaga, mis valmis kindluskirikuna umbes 1270.

Vanad kirikud olid kõik tornideta. Praegune Hanila torn ehitati aastail 1857-1859, endine seisis eemal. Ülejäänus on hoone püsinud algkujul. Alles on võlvid – näiteks Karusel neid enam ei ole. On säilinud pea- ja altariruumi paarisaknad.

„Kõige paremini pääseb sisearhitektuur mõjule Hanila kirikus,“ nii kirjutab magister Voldemar Vaga koguteoses „Läänemaa“ (1938). See hinnang on autoriteedilt.

„Hirmsasti hävitatud“ oli kirik venelaste poolt Vene-Liivi sõjas. Ta „ülesehitajaks“ oli Virtsu mõisa omanik, rootsi kindral Gustav Banér. Veelgi rohkem oli teinud ta poeg feldmarssal krahv Johann Banér, silmapaistev Gustav Adolfi väejuht. Ta oli kiriku patroon, laskis teha katuse ja aknad ette panna. Oma esimese naise mälestuseks kinkis ta kirikule hinnalisi tina- ja hõbeasju.

1709. aastal Põhjasõja rasketes oludes sai kirik altari ja kantsli. Mõlemate autoriks on peetud Friedrich Weissi, barokkajastu nikerduskunsti meistrit, kes oli sündinud Königsbergis ja 1708. aastal Pärnu linnakodanikuks võetud.

Apostlite kujudega kaunistatud kantsel toetub Ristija Johannese täisskulptuurile. Kinstiajaloolane Sten Karling on hinnanud seda huvitavaks tööks. Loodame, et Tallinna hoidlast kõik restaureerituna kodukirikusse tagasi jõuab.

E. Lüdigi kirjutab: „Dokumendid räägivad ka ühest või teisest pärismatmisplatsist kirikus: on näiteks teada, kuhu maeti Wirtsu ja teiste mõisade omanikud. Ka Homburgi perekonnale oli kindel koht kirikus olemas.“ Kirikaia kalmistu kohta on kindel teade aastast 1645.

1859. aastal tuli uue katuse panemisel ilmsiks kiriku keskvõlvidele kuhjatud 5-6 jala paksune mullakiht. Kaevamisel leiti sealt 7 luustikku, mis olid puusärgita. Allaaetud mullast võibki kiriku müüriäärne olla kõrgem.

Raamistusse asetatuna on kirikus välja pandud Üxküllide hauakivi. Sellel on kujutatud turvises mees abikaasaga ja 17 suguvõsavappi. Tegemist on renessansi raidkivikunsti teosega, mis kunstiteadlase Helmi Üpruse arvates võib pärineda isegi ajastu keskse kunstniku Arent Passeri töökojast. Kahju, et niiskus teeb kurja.

1905. aastal nõudsid ägedad külamehed Üxkülli vapp-epitaafi mahavõtmist kiriku seinalt. E. Lüdigi muuseumist, mis pärast sõda jäi tähelepanuta, jõudis see Lihula keskkooli kodulookogusse. Loomulikult on ka õige õigem koht Hanilas.

Kiriku taga kontraforsis on trapetsikujuline raidkiviplaat. Selliseid on leitud vaid Saare-Lääne kirikutest või kirikuaedadest. Need on Eesti raidkivi vanimad näited, nende loomisaeg kaob XIII sajandi hämarusse. Hanila kivil on kujutatud reljeefne rõngasrist, mille alumine ristihaar pikeneb tugevaks tüveks. Selle juurtelt võrsuvad väikesed rõngad kui tärkava ja kaduva aja sümbolid. Teine trapetskivi asub kiriku sees.

1856. aastal muretseti kirikule väike harmoonium. Aastal 1868 kinkisid Heinrich ja Lisa Sax (Saks) tugeva ja hea orel. Koorilaul edenes. Tänutäheks aetas Eesti Vabariigi ajal kogudus kinkija hauale raudristi. Nüüd on orel viidud Haapsallu, ka selle pingid viidi. Mis neist edasi sai või saab?